

УДК 371.11:59.95

Левченко О. О.

ПЕДАГОГІЧНА ФАСИЛІТАЦІЯ ЯК ФЕНОМЕН ФОРМУВАННЯ ФАСИЛІТАТИВНОГО СТИЛЮ ПЕДАГОГІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ

У статті розглядається феномен педагогічної фасилітації в професійній освіті. Особливої уваги приділяється процесу подолання традиційного закріплення за учнями виконавської частини спільної діяльності і переходу від формування фахівця-функціонера до підготовки активного, здатного до самостійного аналізу і прийняття нестандартних (креативних) рішень майбутнього викладача. Відображено сучасний стан розробки проблематики фасилітації, зокрема педагогічної фасилітації.

Ключові слова: феномен, педагогічна фасилітація, професійна освіта, педагогічна підтримка, супровід, стиль спілкування, педагогічна взаємодія.

В статье рассматривается феномен педагогической фасилитации в профессиональном образовании. Особенное внимание уделяется процессу преодоления традиционного закрепления за учениками исполнительской части совместной деятельности и перехода от формирования специалиста-функционера к подготовке активного, способного к самостоятельному анализу и принятию нестандартных (креаторных) решений будущего преподавателя. Отображено современное состояние разработки проблематики фасилитации, в частности педагогической фасилитации.

Ключевые слова: феномен, педагогическая фасилитация, профессиональное образование, педагогическая поддержка, сопровождение, стиль общения, педагогическое взаимодействие.

In the article the phenomenon of pedagogical фасилитации is examined in trade education. Special attention is spared the process of overcoming of the traditional fixing after the students of performance part of joint activity and transition from forming of specialist-функционера to preparation active, apt at an independent analysis and acceptance of non-standard (креативных) decisions of future teacher. The modern state of development of проблематики of фасилитации is represented, in particular pedagogical фасилитации.

Key words: *phenomenon, pedagogical фасилітація, trade education, pedagogical support, accompaniment, style of intercourse, pedagogical cooperation.*

Постановка проблеми в загальному вигляді. Сьогодні суспільство з цілого ряду обставин (економічних, фінансових, кадрових і т. д.) зіткнулося з абсолютно новою ситуацією в освіті, коли з’явилась необхідність опрацювання нової редакції закону “Про вищу освіту”. До цих підходів, мабуть, призвів жажливий, на наш погляд, у тому числі і стан системи підготовки педагогів. Бо навіть ті абітурієнти, які мали мотивацію здобути саме цей фах, а не просто пішли в педуніверситет через те, що до іншого закладу не вступили, до кінця навчання цю мотивацію втрачають.

Тож виникла необхідність зміни умов, форм і механізмів навчання, особливо у професійній педагогічній сфері. З цієї точки зору стає цікавим розуміння в педагогіці і психології явища фасилітації (від англ. *To facilitate* – полегшувати, сприяти, створювати сприятливі умови).

Фасилітація (від англійського *facilitate* – допомагати, полегшувати) – спосіб здійснення навчання, при якому наставник займає позицію помічника і допомагає учневі самостійно знаходити відповіді на питання та/або опановувати новими навичками [5, с. 12].

У науці виділяють фасилітації соціальну і педагогічну. Під першою розуміють підвищення швидкості або продуктивності діяльності особистості внаслідок актуалізації в її свідомості образу іншої людини (або групи людей), що виступає як суперник або спостерігач за її діями [1, с. 42]. Під другим – посилення продуктивності освіти (навчання, виховання) та розвиток суб’єктів професійно-педагогічного процесу за рахунок особливого стилю спілкування й особистості педагога [2, с. 13].

У педагогіці фасилітатором називають викладача, вчителя, тренера, основне завдання якого полягає в стимулюванні та направленні процесу самостійного пошуку інформації та спільної діяльності учнів. Головне ж завдання фасилітатора – донести до студента думку про те, що основний результат навчання у виші – здатність до інтенсивного і грамотного пошуку знань [4, с. 78-79].

На нашу думку, об’єднує ці обидва види та обставина, що фасилітація сприяє підвищенню продуктивності кожної, у тому числі і педагогічної діяльності. Різниця ж між ними полягає в тому, що

в соціальній сфері це відбувається за допомогою спостереження за діями суб'єкта, а в педагогічній – за рахунок особливого стилю спілкування педагога з учнями та впливу на них його особистості. Особистісні зміни, а не статичне знання, є єдиним, що має сенс при виборі мети освіти в сучасному світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробку концепції педагогічної фасилітації розпочав у 50-х рр. ХХ ст. К. Роджерс разом з іншими представниками гуманістичної психології. Він наводив у приклад австралійських аборигенів. Ця група людей протягом більше ніж 20 тис. років виживала в непридатному для життя середовищі, в якій сучасна людина загинула б за кілька днів. Секретом аборигенів було навчання. Молодь засвоювала знання про те, як знайти воду, вистежити дичину, вбити кенгуру, знайти шлях через пустелю. Ці відомості передавалися як непорушна традиція, жодне новаторство не схвалювалося. Навчання забезпечувало молоде покоління засобами виживання у ворожих і практично незмінних обставин. Такий підхід мав сенс у стійкому середовищі.

Але зараз людина живе в умовах, які безперервно змінюються, причому це стосується як природи, так і соціуму. Особливо яскраво ця закономірність проявляється у професійній сфері, а отже, впливає на характер підготовки кваліфікованих кадрів. Наукова інформація розширюється й оновлюється з такою швидкістю, що непохитне твердження, сформульоване сьогодні, майже напевно зміниться до часу, коли учень збереться його використовувати.

У вітчизняній психології кількість робіт, присвячених педагогічній фасилітації, не велика (Е. Ф. Зеєр, І. В. Жижина, О. О. Кондрашихіна та ін.) Вивчаючи цей феномен, автори встановлюють його особливості і психотехнології розвитку. Більшість досліджень виконано в контексті педагогіки (Є. Ю. Борисенко, Л. М. Куликова, Є. Г. Врублевська) [див. : 6, с. 131]. Так, Є. Ю. Борисенко розглядає питання впровадження форм і методів роботи з фасилітації, становлення екзистенціальної спрямованості особистості учнів, розвитку слабовстигаючих школярів. У дослідженнях Л. М. Куликової і Є. Г. Врублевської досліджується фасилітація спілкування як вид педагогічної взаємодії, у ході і в результаті якого за певних умов здійснюється усвідомлений, інтенсивний і продуктивний саморозвиток його суб'єктів. Фасилітуюче спілкування в духовно-ціннісному полі його учасників породжує їх моральне самоперетворення та вдосконалення.

Виділено основні педагогічні умови, що забезпечують розвиток здатності вчителя до такої взаємодії. У дослідженні Р. С. Дімухаметова на основі андрагогічного, синергетичного, ціннісно-акмеологічного підходів розроблено концепцію фасилітації, що створює теоретичний фундамент для системи підвищення кваліфікації. Суть представленої технології фасилітації полягає в ініціюванні самоактуалізації педагога за допомогою забезпечення провідної ролі діяльності, розвитку свідомості, незалежності, свободи вибору у відтворенні нових знань, особистісно-професіональному зростанні. Визначено алгоритм управлінських дій викладача і студента, представлений у вигляді “атрибутивного кільця” :

- 1) фасилітація мотиво-утворюючої діяльності;
- 2) фасилітація формування мети;
- 3) фасилітація пошуку предмета пізнання;
- 4) фасилітація пошуку методу діяльності;
- 5) фасилітація пошуку засобів пізнання;
- 6) фасилітація реалізації процесу;
- 7) фасилітація рефлексії.

Звернення до названих робіт та їх аналіз дозволяють зробити висновок про те, що педагогічна фасилітація пред’являє цілий ряд вимог як до процесу навчання, так і до особистості викладача, особливо до його вміння будувати взаємини зі студентами [13, с. 47].

Суть педагогічної фасилітації у професійній освіті полягає в тому, щоб подолати традиційне закріплення за учнями виконавської частини спільної діяльності і тим самим перейти від формування фахівця-функціонера до підготовки активного, здатного до самостійного аналізу і прийняття нестандартних рішень випускника.

Потреби і мотиви активної поведінки складаються не на виконавській, а в орієнтаційній частині взаємодії. У зв’язку з цим завдання викладача – включити студентів у спільне орієнтування, розділити з ними низку управлінських функцій з метою створення умов для пробудження глибокого інтересу до предмета і виникнення реальних змістовних мотивів навчання.

Педагогічна фасилітація – це якісно вищий і відповідний сучасним запитам освітньої практики рівень навчання професіоналів. Практично студент засвоює саме стільки, скільки у нього виникло питань, тобто наскільки він був активний у навчальному процесі.

Ніякий емоційно і логічно побудований виклад матеріалу не дає бажаного ефекту, якщо ті, хто навчається, за тих чи інших при-

чин залишилися пасивними слухачами, які лише присутні на лекції і машинально фіксують її зміст. Кожен з них бере від занять саме стільки матеріалу, скільки проявлено їм свідомості при його сприйнятті [6, с. 11].

При фасилітації навчання викладач отримує можливість використовувати не догматичні методи і прийоми, а ті з них, які сприяють творчому засвоєнню необхідної інформації, формують уміння міркувати, шукати нові грані проблем у вже відомому матеріалі. Вона дозволяє викладачеві зайняти позицію не “над”, а “разом” зі студентами і не боятися при цьому бути звинуваченим у “незнанні існуючих на практиці проблем”, які аналізуються в ході курсу і часто піддаються сумніву.

Таким чином, він залишається дослідником і не втрачає свого обличчя як учений, не надягає на себе маску педагога-догматика, що дає однозначні відповіді на всі без винятку питання навчальної програми. Усе це разом узятє створює умови для підвищення інтересу і пізнавальної активності студентів, оптимізує процес розвитку їх професійної самосвідомості.

Реалізація концепції педагогічної фасилітації передбачає створення низки умов. Серед них слід особливо виділити: значимість навчання для студентів; конгруентність викладача; психологічну безпеку і психологічну свободу [12, с. 53].

Розглянемо кожне з них. Тільки значуще вчення є найбільш продуктивним, оскільки передбачає не просте засвоєння знань, а зміну внутрішнього чуттєво-когнітивного досвіду студента.

Конгруентність викладача виражається в тому, що він усвідомлює своє ставлення до інших людей взагалі і студентів, з якими він працює, зокрема, рефлексує взаємодію, розуміє і приймає свої справжні почуття щодо студентів і ситуації, у якій вони знаходяться. Це дозволяє йому бути відвертим у стосунках з учнями.

Психологічна безпека досягається в процесі фасилітації за рахунок визнання безумовної цінності особистості та створення обстановки, в якій відсутнє зовнішнє оцінювання. Викладач забезпечує умови для розвитку та сприяє творчості, якщо переконаний, що будь-яка людина самобутня і неповторна у всіх своїх проявах, незалежно від її стану і поведінки в сьогоденні.

Психологічна свобода передбачає формування креативності студентів, їх самовираження. Фасилітація дозволяє відкривати потаємні думки, почуття та стани. Це забезпечує щирість і довіра,

а також химерне і несподіване поєднання образів, понять і значень, що є частиною творчості. Дотримання таких умов з метою організації фасилітації в процесі навчання сприяє формуванню та розвитку таких якостей, як самостійність, пізнавальна активність, спрямованість на оволодіння професією. Вони відіграють важливу роль у становленні майбутніх фахівців.

На основі аналізу й узагальнення сучасних психолого-педагогічних досліджень, присвячених педагогічній фасилітації, можна зробити висновок, що намітився певний відхід від традиційного розуміння сутності цього поняття, але проблема залишається актуальною.

Мета статті полягає в розгляді фасилітації як педагогічного феномену, який впливає на педагогічні умови сприяння ефективному розвитку фасилітативного стилю педагогічної взаємодії викладача психології.

Виклад основного матеріалу дослідження. Звернення до історії виникнення терміна дозволяє нам стверджувати, що у своїй основі фасилітація являє собою процес взаємодії викладача зі студентами, відповідний визначеним характеристикам. Одним із важливих питань, яке до теперішнього часу спеціально не розглядалося, є питання про механізми педагогічної фасилітації. Вивчення літератури показало, що мають місце лише згадки про них, які даються у словникових статтях із психології, зокрема в словнику за редакцією А. В. Петровського. Але і вони стосуються соціальної, а не педагогічної фасилітації. Сам процес актуалізації в свідомості індивіда образу іншої людини, що виступає як суперник або спостерігач за діями цього індивіда, А. В. Петровський називає відображеною суб'єктивністю, визначаючи її як ідеальну представленість однієї людини в іншому, інобуття кого-небудь у кого-небудь. Відбиваючись в інших людях, людина виступає як носій діяльного початку, що сприяє зміні поглядів, формуванню нових спонукань, виникнення раніше не випробуваних переживань.

Таким чином, особистість відкривається людям як значуща для них, як інше джерело нових смислів. Феноменологія відображеної суб'єктивності охоплює три взаємопов'язані групи явищ [19, с. 11].

Міжіндивідуальний вплив.

Активізуючим початком тут виявляється актуальний образ значущого іншого, складений у людей в умовах безпосередньої взаємодії з ним. Це, по-перше, спрямований вплив: суб'єкт ставить перед собою завдання досягти бажаного результату (наприклад,

справити на когось враження, змусити його зробити що-небудь і т. д.) і реалізує свій задум. По-друге, неспрямований вплив: суб'єкт не прагне викликати ту чи іншу реакцію в іншій людині, але тим не менш зумовлює зміни в ній. Такі, наприклад, явища фасилітації та інгібіції. До категорії неспрямованих впливів належать можливі зміни у психіці та поведінці індивідів в умовах контакту зі значущим іншим: динаміки розумової діяльності (наприклад, підвищення рівня креативності), перцепції (зниження порогу виникнення ілюзій), когнітивної складності (підвищення або зниження мірності суб'єктивних семантичних просторів), емоційних проявів (посилення або ослаблення агресивності) і т. д.

Ідеальний інший.

Відбита суб'єктність тут виступає як дієвість уявлень пам'яті чи уяви. Носій відображеної суб'єктності іншої людини відкриває в собі два смислових і разом з тим силових центри: “Я” і “Інший в мені”. Далі коли людина, оцінювана як значима інша, пішла з життя, переживання її буття у внутрішньому світі суб'єкта може зберігатися, а іноді навіть посилюватися.

Втілене Я.

У цьому випадку фактично знімаються діалогічні форми зв'язку між індивідом і значущим іншим. Відбита суб'єктність останньої невіддільна від “Я” індивіда. Феномен відображеної суб'єктності – результат процесу персоналізації. На підставі викладеного ми можемо висунути припущення про те, що педагогічна фасилітація заснована на механізмі відображеної суб'єктності. Він виражається в неспрямованому впливі професійно-особистісних якостей і стилю викладача на формування відповідних якостей у студентів, з одного боку, і спрямованому впливі на них в умовах спеціально організованої взаємодії, що включає потребово-орієнтовані методи, полісуб'єктність і індивідуалізацію навчання, з іншого.

У сучасних дослідженнях основна увага приділяється фасилітатору. А в той же час недостатньо вивчено питання про студента як активного учасника процесу фасилітації. Проте фасилітація припускає присутність двох суб'єктів: педагога і студента. Характеристики і одного, і другого впливають на продуктивність навчання.

На основі аналізу літератури ми дійшли до висновку про те, що передумовою для оволодіння технологією фасилітації є достатній рівень розвитку таких якостей, як емпатія, рефлексія, лідерство і комунікативність. Але крім цього викладачеві, щоб стати фасилі-

татором, необхідно отримати наукові, систематизовані знання про цей феномен. На нашу думку, схильність студентів до ефективної участі в цьому процесі визначається такими характеристиками, як спрямованість на оволодіння професією, мотивація вступу до вишу та навчання в ньому, а також пізнавальною активністю.

Та ведучи мову про студента, який має оволодіти професією, треба відзначити, що при цьому у нього має бути розвинутий когнітивний інтерес, а у його викладача – соціальний інтерес, тобто бажання розвитку сучасного суспільства. Як результат майбутній викладач психології отримує якісні знання, які потім у поєднанні з розвитком соціального інтересу породжують його фасилітативну компетентність. Тобто ми пропонуємо модель системи розвитку фасилітативної компетентності майбутнього викладача психології, де змістовним наповненням навчального процесу є:

- індивідуальний підхід до кожного студента;
- використання новітніх технологій;
- креативна модель надання навчальної інформації;
- використання інтерактивних засобів навчання;
- спілкування зі студентами на рівні Я-дорослий;

Важливість фасилітативного стилю педагогічної взаємодії як засобу впливу на пізнавальну, емоційно-вольову й особистісну сфери суб’єктів педагогічного процесу робить актуальним проблему його ефективної організації [4, с. 15].

Педагогічні умови ефективного розвитку фасилітативного стилю педагогічної взаємодії викладача психології спрацьовують, коли реалізуються:

- 1) постановка найближчих педагогічних завдань у роботі з кожним студентом;
- 2) використання педагогом інформації про структуру колективу, особисті якості учнів, які мають різний статус у групі;
- 3) організація спільної діяльності, що підсилює контакти учнів і створює загальні емоційні переживання;
- 4) надання допомоги студентові при виконанні навчальних і інших завдань, справедливе, рівне відношення до всіх учнів і об’єктивна оцінка незалежно від міжособових стосунків, що вже склалися, оцінка успіхів не лише в навчальній діяльності, але і в інших її видах;
- 5) організація колективних заходів, що дозволяють студентові проявити себе позитивно з незнайомого боку;

б) урахування специфіки угруповання, в яке входить студент, його установок, прагнень, інтересів, ціннісних орієнтацій.

Крім того, виділяють низку чинників, що сприяють підвищенню ефективної педагогічної взаємодії.

Похвала улюбленого викладача, висловлене їм позитивне відношення можуть значно підвищити самооцінку студентів, збудити прагнення до нових досягнень, порадувати їх. Така ж похвала, висловлена викладачем, який не приймається студентами, може виявитися неприємною студентові і навіть сприйнята ним як осуд. Це трапляється, коли педагог не визнається авторитетною особою не лише конкретним індивідом, але і всією групою.

Найважливішим чинником підвищення ефективного фасилітативного стилю педагогічної взаємодії є формування його як спільної діяльності викладача і студента. Це дає можливість перш за все перейти від монологічного стилю спілкування (“педагог – студенти”) до діалогічного, від авторитарної форми стосунків – до демократичної.

Крім того, при цьому міняється соціальна позиція студента: з пасивної вона перетворюється на активну. І нарешті, в процесі спільної діяльності актуалізуються механізми дії на групу і особу через референтну особу, що сприяє переживанню студентам чужого неспокою, радощів і сприйняттю потреб інших людей як своїх власних [18, с. 22].

У міру розвитку студента структура його взаємодії з викладачем змінюється: будучи спочатку пасивним об’єктом педагогічної дії, він поступово стає творчою особою, не лише здатною виробляти регламентовані дії, але і готовою задавати напрям власному розвитку. Для того, щоб педагогічна взаємодія була ефективною, в основі методики формування повинна лежати педагогічна підтримка як особлива, прихована від очей учнів позиція педагога, заснована на системі їх взаємозв’язаного і взаємодоповнюючого діяльнісного спілкування [10, с. 54].

Провідні ідеї педагогічної підтримки (прагнення бачити в студентові особистість, гуманне ставлення і любов до нього, облік його вікових особливостей і природних задатків, опора на взаєморозуміння і допомогу в розвитку) має місце ще в працях Демокріта, Платона, Аристотеля й інших мислителів минулого. Методики педагогічної взаємодії, близькі до суті педагогічної підтримки, активно розроблялася в працях вітчизняних і зарубіжних педагогів ХІХ ст., що утверджували ідею пошани до особистості студентів.

Так, К. Д. Ушинський, будучи прибічником принципу свободи у навчанні й вихованні, велику увагу приділяв особі педагога, стверджуючи, що “вплив особи вихователя на молоду душу становить ту виховну силу, якої не можна замінити ні підручниками, ні моральними сентенціями”.

Теоретичне обґрунтування аспектів професійної діяльності вчителя, близьких до ідей педагогічної підтримки, подано в працях Н. Ф. Бунакова, який у ряді робіт підкреслював, що підтримувати учня треба тільки у тому випадку, коли це йому потрібно. Викладач повинен приходити зі своєю допомогою лише там, де вона справді необхідна, і при цьому здійснювати її так уміло, тактовно і цілеспрямовано щоб врешті-решт вона зробилася зовсім непотрібною, знищила б саму себе.

Принципове значення для розуміння суті педагогічної підтримки мають погляди представників гуманістичної психології (А. Маслоу, Ш. Бюлер, К. Роджерс і ін.). Згідно з їх переконаннями головне в особі – її спрямованість у майбутнє, вільна реалізація своїх можливостей, здібностей, задатків. У зв’язку з цим основне завдання школи і університету (інституту) психологи-гуманісти бачать у формуванні людини як унікальної особистості, що саморозвивається.

На думку психолога А. Маслоу, головне завдання педагога – “допомогти людині виявити в собі те, що в ній вже закладене”, тому відправним пунктом його концепції є визнання суб’єктивної свободи людини. Щоб досягти цього, основним завданням педагога має стати свідоме і планомірно здійснюване прагнення допомогти студентові в його індивідуальному особистісному зростанні.

Педагогічна підтримка має безліч різновидів, серед яких найбільш поширеними є психолого-педагогічний супровід і індивідуальна допомога. Індивідуальна допомога передбачає спроби створити для студента необхідні умови в одному або декількох аспектах, зокрема в придбанні знань, установок і навиків, необхідних для задоволення своїх потреб і аналогічних потреб інших людей, усвідомленні своїх цінностей, установок і умінь; розвитку самосвідомості, самовизначення, самореалізації і самоствердження, розуміння щодо себе і інших, сприйнятливості до соціальних проблем, відчуття причетності до групи і до соціуму [14, с. 101].

Висновки з цього дослідження. Отримані результати дозволяють стверджувати, що фасилітація як феномен педагогічної взаємодії створює сприятливі умови для об’єктивного вивчення особистості

студента, наукового управління процесом його морального сходження; власного особистісно-професійного зростання й самовдосконалення як майбутнього викладача. Викладач-фасилітатор підвищує ефективність навчання, перш за все, за рахунок оптимізації процесу спільної роботи в групах “викладач-студент” і “студент-студент”. При цьому важливі форми і способи внутрішньогрупової взаємодії: як навчаються розмовляти один з одним, як знаходять спільне розуміння проблем, як приймають рішення і вирішують конфлікти.

На підставі здійсненого аналізу психолого-педагогічних досліджень, в яких відображено сучасний стан розроблення проблематики фасилітації, зокрема педагогічної фасилітації, зауважуємо, що питання необхідності і доцільності педагогічної фасилітації в навчально-виховному процесі у вчених не викликає сумнівів; однак у трактуванні сутності цього феномена як педагогічного явища позиції вчених є досить розбіжними. Але більшість науковців схиляється до думки, що педагогічна фасилітація – явище міжособистісної взаємодії викладача й студента, що сприяє збереженню психічного здоров'я студента, гармонізації його особистості, творчої самореалізації. Місія педагога полягає у допомозі, підтримці, полегшенні сходження студента на складному шляху особистісного зростання та індивідуального саморозкриття.

Саме тому актуальним стає питання пошуку шляхів і засобів побудови такого навчального процесу, який би сприяв максимальному розвитку студента, збереженню і розкриттю унікальності і неповторності його особистості.

Література:

1. Балл Г. О. Сучасний гуманізм і освіта : навчально-методичний посібник / Георгій Олексійович Балл. – Рівне, 2003. – 180 с.
2. Бех І. Д. Теоретико-прикладний сенс компетентнісного підходу у педагогіці / І. Д. Бех // Виховання і культура. – 2009. – № 1-2 (17-18). – С. 5-7.
3. Врублевская Е. Г. Педагогические условия развития у педагога способности к фасилитирующему общению в процессе его профессиональной деятельности (на материале учреждений дополнительного образования детей) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Общая педагогика” / Елена Геннадиевна Врублевская. – Хабаровск, 1999. – 21 с.
4. Димова О. В. Педагогические условия развития способности к фасилитирующему взаимодействию у будущих учителей : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Ольга Ивановна Димова. – Хабаровск, 2002. – 190 с.

5. Жижина И. В. Психологические особенности развития фасилитации педагога : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07 / Инна Владимировна Жижина. – Екатеринбург, 2000. – 186 с.

6. Казанжи М. Й. Психологічні особливості осіб з різним типом фасиліативності : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.01 / Марія Йосипівна Казанжи. – Одеса, 2007. – 190 с.

7. Кондрашихіна О. О. Формування здатності до фасилітаційних впливів у майбутніх практичних психологів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / О. О. Кондрашихіна. – К., 2004. – 20 с.

9. Курлянд З. Н. Професійна усталеність вчителя – основа його педагогічної майстерності : учбовий посібник / З. Н. Курлянд. – Одеса : ПДПУ ім. К. Д. Ушинського, 1995. – 160 с.

10. Левченко О. О. Професійна самовизначеність майбутніх викладачів психології в межах фасилітативного підходу / О. О. Левченко // Вісник прикарпатського університету [Серія: Педагогіка]. – Вип. XXXVII. – С. 76-81.

11. Педагогика: педагогические теории, системы, технологии : учебное пособие [для студентов высших и средних пед. учебных заведений] / [С. А. Смирнов, И. Б. Котова, Е. Н. Шиянов и др.; под ред. С. А. Смирнова]. – 4-е изд., испр. – М. : Академия, 2001. – 512 с.

12. Педагогіка. Інтегрований курс теорії та історії: у 2 ч. / За ред. А. М. Бойко. – Ч. 2. – К. : ВІПОЛ, Полтава : АСМІ, 2004.

13. Слостенін В. А. Педагогика : учебное пособие [для студентов педагогических учебных заведений] / В. А. Слостенін, И. Ф. Исаев, А. И. Мищенко, Е. Н. Шиянов. – М. : Школа-Пресс, 1997. – 512 с.

14. Сумина В. Е. Развитие умений фасилитации общения у студентов в процессе овладения иноязычной речью : автореф. дисс. на соискание науч. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.08 “Теория и методика профессионального образования” / Виктория Евгеньевна Сумина. – Ростов-на-Дону, 2006. – 19 с.

15. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. [Вибрані твори: у 5-ти т.] / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. шк., 1976. – Т. 1. – 654 с.

16. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания: Опыт педагогической антропологии / К. Д. Ушинский. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2004. – 576 с.

17. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм. – М. : Республика, 1992. – 430 с.

18. Rogers C. R. A way of being / C. R. Rogers – Boston Houghton Mifflin, 1980 – 140 p. – 140 p.